

SOUČASNOST A BUDOUCNOST PRÁVNÍ REGULACE SUROGÁTNÍHO MATEŘSTVÍ U NÁS

ANNA ZEMANDLOVÁ

Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Česká republika

Abstract in original language

Příspěvek se věnuje především právnímu rámci, resp. možnosti realizovat surrogátní mateřství v současných legislativních podmínkách České republiky. Dotýká se však také otázky budoucnosti tohoto způsobu terapie neplodnosti, a to zejména s ohledem na přijetí nového občanského zákoníku.

Key words in original language

Surogátní/surrogační mateřství, náhradní mateřství, rodičovství, mateřství, asistovaná reprodukce, osvojení

Abstract

The main problem this paper deals with is a current legal framework for surrogate motherhood which is effective in the Czech Republic. However, it is focused also on future perspectives of the problem while it is taking the new civil code into account.

Key words

Surrogate motherhood, parenthood, motherhood, assisted reproduction, adoption

„Women have always carried babies for other women, or (perhaps more commonly) for men who are not their husbands or partners.“¹

1. ÚVOD²

Lze říci, že stále více lidí na světě se potýká s neplodností či s různými obtížemi spojenými s početím. Reprodukce jednotlivců přitom nesporně ovlivňuje schopnost reprodukce společnosti jako celku. Lidské pospolitosti, národy nebo kultury, které nebyly schopny reprodukce, v procesu vývoje zanikly.³

¹ Freeman, M. Does Surrogacy Have a Future after Brazil? Oxford University Press: Medical Law Review, N°7, Spring 1999, pp.1-20.

² Úvodem bych za přínosné informace týkající se praktické stránky problému ráda poděkovala advokátce, která se surrogátním mateřstvím ve své praxi dlouhodobě zabývá, Mgr. Leoně Musilové.

³ Knapp, V. Teorie práva. 1. vydání. Praha: C. H. Beck, 1995. s. 29.

V dnešní době nabízí nejefektivnější možnosti řešení neplodnosti reprodukční medicína. Jde o jeden z nejrychleji se rozvíjejících oborů lékařství. Reprodukční medicína dnes zná řadu procesů a technologií, s jejichž pomocí lze neplodnost překonat. Patří mezi ně i náhradní mateřství, pro něž se užívá také označení "surogátní" či "surogační" mateřství (z angl. "surrogate motherhood").

Poněvadž léčby neplodnosti prostřednictvím náhradního mateřství se stále více využívá i u nás, bude hlavním cílem následujícího nastínit vnitrostátní legislativní podmínky, za nichž je možné náhradní mateřství realizovat. V úvahu přitom bude vzata rovněž perspektiva, kterou nabízí nový občanský zákoník (dále jen "NOZ")⁴.

2. VYMEZENÍ POJMU

Světová zdravotnická organizace sice ve svém "slovníčku asistované reprodukce" nevymezuje přímo pojem "náhradní mateřství", charakterizuje však pojem "gestační matka": "Gestační nosičkou (surogátní matkou)" je žena, která nosí dítě na základě dohody, že předá potomka zamýšleným rodičům. Gamety mohou pocházet od těchto rodičů, nebo od třetí osoby/osob."⁵

Podle mezinárodní federace gynekologie a porodnictví FIGO (International Federation of Gynecology and Obstetrics) je surogátní mateřství metodou asistované reprodukce, použitelnou však pouze v případech zdravotní indikace. FIGO definuje náhradní mateřství jako "reproduktivní model, kdy žena nosí plod a porodí dítě pro pár, kde je žena těhotenství a porodu neschopna pro kongenitální či děložní abnormalitu anebo proti těhotenství existuje vážná zdravotní kontraindikace."⁶

3. MOŽNÉ MODEL Y NÁHRADNÍHO MATEŘSTVÍ

Z výše uvedeného vyplývá, že model náhradního mateřství nabízí různé varianty uspořádání mezi jednotlivci, kteří se na celém procesu podílejí. V zásadě mohou přijít v úvahu tři různé varianty.

⁴ Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

⁵ Zegers-Hochschild, F. et al. International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO) revised glossary of ART terminology, 2009 [online]. Fertility and Sterility Vol. 92, No. 5, November 2009 [cit. 13. 11. 2012]. Dostupné z: http://www.who.int/reproductivehealth/publications/infertility/art_terminology2.pdf

⁶ Ethics Issues In Obstetrics and Gynecology [online]. London: International Federation of Gynecology and Obstetrics, 2009 [cit. 13. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.figo.org/files/figo-corp/Ethical%20Issues%20-%20English.pdf>

V současnosti je v zásadě možné, aby mělo dítě až pět rodičů v biologickém a právním smyslu. K takové situaci dojde, nemá-li náhradní matka k embryu, které nosí v děloze jakoukoliv genetickou vazbu, neboť embryo vzniklo spojením dárcovského vajíčka (oocyty) s dárcovskou spermií případně jde o darované embryo. Pár, pro který náhradní matka plod nosí, nemá - stejně jako náhradní matka - k dítěti žádný biologický vztah.

Druhá možnost nastává, pokud je náhradní matka zároveň genetickou matkou dítěte, čili asistovanou reprodukcí je oplodněno její vajíčko. Spermie může pocházet od muže z neplodného páru nebo může pocházet od dárce.

Třetí variantou je, když je embryo geneticky spojeno s mužem i se ženou z neplodného páru a náhradní matka skutečně "pouze" dítě odnosi a porodí. Nutno říci, že toto řešení doporučuje jako eticky nepřijatelnější také již zmiňovaná organizace FIGO.⁷

4. SOUČASNÝ VNITROSTÁTNÍ PRÁVNÍ RÁMEC SUROGÁTNÍHO MATEŘSTVÍ

4.1 Základní východiska

Náhradní mateřství není de lege lata českým právním řádem specificky regulováno; není tedy ani výslovně povoleno ani explicitně zakázáno. Vycházíme-li z presumpce formulované v čl. 2 odst. 3 Listiny základních práv a svobod (dále také jen jako "LZPS"): "Každý může činit, co není zákonem zakázáno, a nikdo nesmí být nucen činit nic, co zákon neukládá.", musíme nutně dospět k závěru, že surogátní mateřství obecně není protiprávní jednání. Důležitý je i další předpoklad vycházející z předchozího odstavce téhož článku, že „Státní moc lze uplatňovat jen v případech a v mezích stanovených zákonem, a to způsobem, který zákon stanoví." Realizace veřejné moci se tedy ani ve vztahu k realizaci náhradního mateřství nesmí vymykat limitům daným zákonem.

4. 2. Veřejnoprávní rámec problému

4. 2. 1 Trestní zákoník

Ačkoliv náhradní mateřství není kriminalizované jednání, jak tomu je v některých jiných státech (např. v Německu⁸), má komerční realizace náhradního mateřství trestněprávní dopad. Trestní zákoník⁹ totiž v ust.

⁷ Ethics Issues In Obstetrics and Gynecology 2009, op. cit.

⁸ Schwenzer, I. The Tensions between Legal, Biological and Social Conceptions of Parentage. Antwerpen-Oxford: Intersentia, 2007. ISBN 978-90-5095-646-8. s. 178.

⁹ Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník, ve znění pozdějších předpisů (dále jen jako "trestní zákoník").

§ 169 zakazuje svěřením dítěte za odměnu do péče jiného za účelem adopce nebo pro jiný obdobný účel. Z právě uvedeného plyne, že sjednání náhradního mateřství - tedy odnošení dítěte a předání za účelem adopce - za úplat, lze považovat za naplnění skutkové postavy trestného činu. Náhradní matka i neplodný pár by se komercializací svého záměru vystavili nejen riziku trestního stíhání, zejména by si však položili do cesty zbytečnou překážku na cestě k osvojení; postavení a budoucnost dítěte samotného by se mohly stát velmi nejisté.

4. 2. 2 Zákon o specifických zdravotních službách

Ačkoliv dopadá i na vztahy mezi dvěma soukromoprávními osobami (poskytovatelem zdravotních služeb a pacientem), lze zákon o specifických zdravotních službách¹⁰ považovat spíše za veřejnoprávní předpis. Při jeho aplikaci tedy připadá v úvahu užití obou východisek, která byla zmíněna v úvodu této části.

Zákon o specifických zdravotních službách v ust. § 3 a v ustanovení následujících reguluje podmínky, za nichž mohou být poskytovány specifické zdravotní služby týkající se asistované reprodukce. Náhradní mateřství zde není výslovně zmiňováno. Výkladem relevantních ustanovení však lze dospět k závěru, že jeho realizaci zákon o specifických zdravotních službách nebrání. V úvodním ustanovení § 3 se totiž toliko definuje, co se rozumí pod pojmem "asistovaná reprodukce", přičemž poskytovatelům zdravotnických služeb v této souvislosti není přímo uložena žádná povinnost, ze které by se dalo dovodit, že za účelem náhradního mateřství asistovanou reprodukci nelze provést. Jediné ustanovení, které by provedení asistované reprodukce za účelem surrogátního mateřství mohlo omezovat, je ustanovení § 6 odst. 2, které stanoví, že: "Umělé oplodnění nelze provést ženě, která má k muži, s nímž předložila žádost podle odstavce 1, příbuzenský vztah vylučující podle jiného právního předpisu uzavření manželství." Citovaná norma z okruhu případných náhradních matek vylučuje přímé ženské příbuzné muže z neplodného páru, realizaci náhradního mateřství jako takové však nebrání.

Na základě výše uvedeného lze uzavřít, že zákon o specifických zdravotních službách explicitně provádění asistované reprodukce za účelem náhradního mateřství nevylučuje. K tomuto konstatování nelze dospět ani výkladem relevantních ustanovení. Dále lze říci, že při poskytování dotčených služeb nejde o výkon veřejné moci, neboť jde o poskytování služby a platí tedy, že je dovoleno vše, co není zakázáno (srov. čl. 2 odst. 3 LZPS).¹¹

¹⁰ Zákon č. 373/2011 Sb., o specifických zdravotních službách v aktuálním znění (dále jen "zákon o specifických zdravotních službách").

¹¹ Vliv skutečnosti, zda je služba asistované reprodukce hrazena z veřejného zdravotního pojištění, zde záměrně ponechávám stranou.

4. 3 Soukromoprávní rámec problému

4. 3. 1 Zákon o rodině

Mateřství

V intencích zákona o rodině¹² není pro určení mateřství rozhodné, zda je žena, která dítě porodila dítěti zároveň geneticky příbuzná; za matku je považována již na základě skutečnosti, že dítě porodila. Dosáhnout souladu biologické a právní reality je tudíž možné pouze osvojením (pomineme-li doposavad praxí neprověřenou cestu podání žaloby na určení mateřství). Náhradní matka tudíž bude vždy okamžikem porodu určena právní matkou dítěte. Tento mechanismus nelze žádným způsobem změnit ani obejít, a to ani tehdy, bylo-li mateřství od počátku míněno a realizováno jako surrogátní.

Otcovství

Z hlediska určení otcovství k dítěti jsou pro realizaci náhradního mateřství představitelné v zásadě dvě varianty. První z nich předpokládá, že náhradní matka není provdána. V takovém případě lze otcovství určit souhlasným prohlášením muže z neplodného páru a náhradní matky, který je možno uskutečnit od okamžiku početí dítěte (srov. ust. § 53 ZoR). Relevantní je zde také souhlas muže z neplodného páru s umělým oplodněním náhradní matky ve smyslu ust. § 54 odst. 3 zákona o rodině, neboť v takovém případě je považován za otce dítěte (chybí však "titul", na jehož základě by bylo možno zapsat otcovství do matriky). Po narození dítěte zbývá dosáhnout souladu mezi biologickým a právním mateřstvím (viz výše).

Jako složitější se jeví situace, kdy je náhradní matka provdaná, neboť za otce bude primárně považován její manžel. Určení otcovství muže z neplodného páru bude v tomto případě vyžadovat nejprve popření otcovství manžela náhradní matky. Poněvadž to může být velice zdoluhavý proces, jeví se jako rychlejší varianta i pro muže z neplodného páru cesta osvojení. Osvojiteli v takovém případě budou oba manželé (partneři) z neplodného páru.

Osvojení

Jak vyplývá z výše uvedeného, pro uskutečnění náhradního mateřství v podmínkách českého právního řádu, je vždy nutno využít institutu osvojení.¹³ Podle situace bude osvojitelkou buď pouze žena anebo oba

¹² Zákon č. 94/1963 Sb., zákon o rodině, ve znění pozdějších předpisů (dále jen jako "zákon o rodině" nebo jako "ZoR").

¹³ S touto variantou počítá již publikace Drgonec, J, Holländer, P. Moderná medicína a právo. Druhé prepracované a doplnené vydanie, Bratislava: Obzor, 1988. s 156.

manželé (partneři) z neplodného páru. Z povahy věci plyne, že půjde vždy o osvojení se souhlasem ve vztahu ke konkrétním osvojitelům; zprostředkování osvojení orgány sociálně - právní ochrany dětí je zde tudíž vyloučeno (srov. ust. § 20 odst. 3 ZoSPOD¹⁴).

Jádro právní regulace osvojení je na úrovni zákona obsaženo v ust. § 63 a násl. zákona o rodině. V žádném z těchto ustanovení není s náhradním mateřstvím počítáno. Lze tedy říci, že pokud jsou splněny všechny obecné zákonné parametry, užití institutu osvojení pro realizaci náhradního mateřství nic nebrání.

Pro osvojení stanoví zákon o rodině striktní podmínky, ze kterých nelze v žádném případě slevit. Osvojení především musí být ku prospěchu dítěte, což je věcí každé individuální situace, každého jednotlivého osvojence. Obecně lze však nelze souhlasit se závěrem, že by náhradní mateřství a priori znamenalo rozpor se nejlepším zájmem či prospěchem dítěte - čili, že by bylo osvojení z tohoto důvodu u každého dítěte počatého prostřednictvím náhradního mateřství bylo vyloučeno.

K osvojení je dále třeba souhlasu zákonného zástupce/zákonných zástupců osvojovaného dítěte. Pokud by tedy náhradní matka po porodu dítěte s osvojením nesouhlasila, nelze její souhlas žádným způsobem vynutit, a vynutitelná by nemohla být ani jakákoliv dohoda mezi ní a neplodným párem uzavřená před či po narození dítěte. Totéž platí, pokud by k osvojení nedal souhlas manžel náhradní matky v případě, že by tato byla provdána. Principiálně platí, že nesouhlas kteréhokoliv účastníka procesu osvojení znamená jeho nezdar.

Je možné říci, že souhlas s osvojením by měl splňovat podmínky jakéhokoliv jiného právního úkonu ve smyslu ust. § 34 a násl. občanského zákoníku¹⁵, měl by tedy být učiněn vážně, určitě a srozumitelně, především však musí být učiněn svobodně. Dání souhlasu s osvojením tak nesmí být vynucováno vytvořením takových podmínek, které by znamenaly tíseň a eliminovaly by tak svobodné rozhodnutí, nesmí být tudíž ani finančně motivován.

Kromě zákonných zástupců pochopitelně musí být dána vůle a podmínky k osvojení u neplodného páru, což může být významné zejména tehdy, narodí-li se dítě s určitou vadou či postižením apod. Ani na osvojitelích totiž osvojení dítěte nelze vynutit, a nevynutitelná by byla také jakákoliv dohoda obsahující povinnost k přijetí dítěte do péče a k jeho osvojení. Opomenout nelze ani, že neplodný pár musí pro úspěch osvojení podstoupit tříměsíční předadopční péči. Před uplynutím této doby nemůže soud osvojení vyslovit.

¹⁴ Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně - právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů (dále jen jako "ZoSPOD").

¹⁵ Zákon č. 40/1964 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů.

Z výše uvedeného je evidentní, že institut osvojení může dovést neplodný pár a náhradní matku k cíli, jímž je úspěšné uskutečnění náhradního mateřství, čili nastolení právního rodičovství. Úspěch ve věci je však vázán na svobodnou vůli všech zúčastněných, kterou nelze nijak dopředu pojistit a ani následně vynutit. Bez zajímavosti není ani, že za velmi obdobných podmínek je náhradní mateřství regulováno anglickým právem (Surrogacy Act 1985).

4. 3. 2 Nový občanský zákoník

Jak bylo uvedeno hned v úvodu, náhradní mateřství není v aktuální podobě právního řádu na žádném místě zmiňováno, není nijak definováno ani regulováno jako samostatný institut. To se do určité míry změní s účinností nového občanského zákoníku. NOZ totiž v ust. § 804 stanoví: "Osvojení je vyloučeno mezi osobami spolu příbuznými v přímé linii a mezi sourozenci. To neplatí v případě náhradního mateřství."

Byť nový občanskoprávní kodex náhradní mateřství nedefinuje ani jej komplexně nereguluje jako institut (což je nesporně škoda), je evidentní, že s jeho praktickým uplatněním počítá. Jak se podává z důvodové zprávy k citovanému ustanovení "... i text občanského zákoníku musí ve svých ustanoveních zohlednit pokrok lékařské vědy, která umožňuje vnést do dělohy ženy oplodněné vajíčko jiné ženy."

Absenci komplexnější úpravy lze s největší pravděpodobností přikládat nutnosti kompromisního řešení, jež by zohledňovalo potřeby praxe, a zároveň by nebylo přespříliš revoluční. Pro futuro však podrobnější úpravu, zejména s ohledem na postavení dítěte narozeného cestou náhradního mateřství, lze považovat za potřebnou. Inspiraci lze dnes hledat například ve Spojeném království, kde je náhradní mateřství upraveno samostatným zákonem od roku 1985. Od té doby prošla tamější aplikační praxe určitým vývojem, z něhož by rovněž bylo lze čerpat množství přínosných informací.

5. ZKUŠENOSTI S NÁHRADNÍM MATEŘSTVÍM V PRAXI

Neplodný pár a náhradní matka jsou dnes před provedením asistované reprodukce poskytovateli specifických zdravotních služeb pravidelně odkazováni k právní konzultaci, aby mohli předem zvážit i právní aspekty a případná úskalí svého plánu. To plně koresponduje s požadavky, jež jsou kladeny na informovanost všech zainteresovaných dle ust. § 8 zákona o specifických zdravotních službách.

Je třeba říci, že cestou surogátního mateřství již úspěšně prošlo několik desítek neplodných párů; soudy v takových případech opakovaně rozhodly o osvojení, a to s plným vědomím toho, jaká cesta účastníky k osvojení vedla. Autorce není znám případ, kdy by návrhu na osvojení nebylo vyhověno, soudy tedy zřejmě nemají s institutem náhradního mateřství zásadní problém; přinejmenším tento mechanismus a priori neodmítají. O náhradním mateřství je však v aplikační praxi k dispozici stále poměrně málo informací.

Z praxe jsou kromě "běžných" případů náhradního mateřství známy i případy řekněme kuriózní. Bylo tak kupříkladu pravomocně rozhodnuto o osvojení za situace, kdy náhradní matkou byla babičkou dítěte (soud návrhu vyhověl i přes konstantní judikaturu, která klade překážku osvojení mezi blízkou rodinou z důvodu deformování původních vztahů v rodině). Příkladem nevyzpytatelnosti životního koloběhu je pak situace, kdy v době oplodnění náhradní matky otěhotněla přirozenou cestou i žena z neplodného páru. Děti se tak narodily téměř současně. Původní záměr byl ovšem realizován podle původního plánu a rodiče osvojili i dítě, které se narodilo z náhradního mateřství. V situaci, která mohla být potenciálně problematická, tak neplodný pár splnil svůj právně naprosto nevymahatelný závazek.

6. ZÁVĚREM

Výše podané úvahy o právní regulaci náhradního mateřství lze shrnout do několika konstatování a do určitých doporučení formulovaných pro futuro.

Za současných právních podmínek není surogátní mateřství zakázáno, a jeho realizaci ve výše popsaných intencích tudíž nic nebrání. Do budoucna je pro komplexnější právní úpravu náhradního mateřství v novém občanském zákoníku nepochybně otevřen prostor, jenž by měl být racionálně využit, zejména s ohledem na právní status dítěte narozeného z náhradního mateřství. Inspiraci si lze vzít například ze "zrychleného" procesu osvojení, jenž je v případech náhradního mateřství za určitých podmínek k dispozici ve Velké Británii.

Pro inspiraci ve vztahu k etickým a legislativním podmínkám realizace náhradního mateřství, ať už v dnešní době, nebo v budoucnu, lze citovat z již zmiňovaných etických doporučení organizace FIGO:

- Náhradní mateřství lze provést pouze ze zdravotní (a nikoliv ze sociální) indikace.
- Gamety pro in vitro fertilizaci a následné umělé oplodnění náhradní matky by měly pocházet od neplodného páru. Počaté dítě tak bude geneticky spojeno s párem, kterému náhradní matka dítě nosí.
- Je nutno respektovat autonomii surogátní matky, a to ve všech stádiích těhotenství, a ve všech rozhodnutích, jež se těhotenství týkají.
- Surogátní mateřství by nemělo být komerční.
- Všem zúčastněným by se mělo dostat úplného a nezávislého právního, psychologického a sociálního poradenství.

Literature:

- Drgonec, J, Holländer, P. Moderná medicína a právo. Druhé prepracované a doplnené vydanie, Bratislava: Obzor, 1988.
- Ethics Issues In Obstetrics and Gynecology [online]. London: International Federation of Gynecology and Obstetrics, 2009 [cit. 13. 11. 2012]. Dostupné z: <http://www.figo.org/files/figo-corp/Ethical%20Issues%20-%20English.pdf>
- Freeman, M. Does Surrogacy Have a Future after Brazier? Medical Law Review, N°7, Spring 1999, pp. 1-20.
- Knapp, V. Teorie práva. 1. vydání. Praha: C. H. Beck, 1995.
- Schwenzer, I. The Tensions between Legal, Biological and Social Conceptions of Parentage. Antwerpen-Oxford: Intersentia, 2007. ISBN 978-90-5095-646-8. s. 178.
- Zegers-Hochschild, F. et al. International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technology (ICMART) and the World Health Organization (WHO) revised glossary of ART terminology, 2009 [online]. Fertility and Sterility Vol. 92, No. 5, November 2009 [cit. 13. 11. 2012]. Dostupné z: http://www.who.int/reproductivehealth/publications/infertility/art_terminology2.pdf

Contact – email
horinova.anna@seznam.cz